

درآمدی بر نثر فارسی از قرن هشتم تا سیزدهم

اهداف کلی فصل

- ۱- آشنایی با نویسندگان و ادیبان قرن هشتم تا سیزدهم
- ۲- آشنایی با شیوه‌ی نگارش و نوع آثار این دوران
- ۳- آشنایی با تأثیر تاریخ سیاسی بر تاریخ ادبی در این دوران

ایوان مسجد گوهرشاد — مشهد

در آغاز این بحث ناگزیریم نیم‌نگاهی به قرن‌های ششم و هفتم و حملات پی‌درپی اقوام مغول و تاتار به خاک میهن عزیزمان داشته باشیم. تموچین یا چنگیزخان مغول که با حمله به شهرهای مرزی چین و غارت آن‌ها توانست ریاست قبایل بدوی مغول را کسب کند بنای کشورگشایی نهاد و از یک‌سو تا حدود اروپا و لهستان پیش‌رفت، و از سوی دیگر امپراتوری اسلامی از جمله ایران را آماج حملات و تاخت‌وتاز خود قرار داد.

پس از چنگیز، اخلاف او بیش از ۲۸۰ سال بر ایران حکومت کردند. خوش‌بختانه نیاز مبرم این کشورگشایان به اشخاص بصیر و دانشمند و آزموده‌ی ایرانی در امور کشورداری موجب شد که زبان و ادبیات در حال رشد ایران بعد از اسلام حفظ گردد. بعضی از این اشخاص بصیر و دانشمند مانند خواجه رشیدالدین فضل‌الله وزیر غازان‌خان، به اصلاحات کلی در امور قضایی، اقتصادی، راهداری، ایجاد امنیت، یکسان‌سازی اوزان، تعیین عیار طلا و نقره، ایجاد مدارس، دانشگاه، کتابخانه، احداث مسجد، حمام و ... اقدام کردند. احداث بناهایی چون گنبد سلطانیه، مسجد گوهرشاد و ارک علی‌شاه دال بر توجه گسترده‌ی این پادشاهان به امر معماری می‌باشد.

گنبد سلطانیه — زنگنه (آرامگاه سلطان محمد خدا بنده)

در عرصه‌ی ادب نیز می‌توان از خواجه نصیرالدین طوسی (صاحب اخلاق ناصری)، عطا ملک جوینی (صاحب تاریخ جهانگشا)، محمد عوفی (مؤلف لباب‌الالباب)، خواجه رشیدالدین فضل‌الله (صاحب جامع‌التواریخ) و حمدالله مستوفی قزوینی (صاحب نزهة القلوب، تاریخ‌گزیده و ظفرنامه) نام برد. همچنین وجود شعرایی مانند سعدی، جلال‌الدین رومی، ابن‌یمین، خواجه‌ی کرمانی، عبید زاکانی، سلمان ساوجی، حافظ شیرازی، شاه‌نعمت‌الله ولی و ... از نعمت‌هایی است که در آن دوران نصیب ملت ایران گردیده است.

در سال ۷۷۱ هـ. ق. امیر تیمور بر اریکه‌ی پادشاهی جلوس کرد. او در مدت کم‌تر از ۱۱ سال کلیه‌ی بلاد خوارزم، افغانستان و قسمتی از ترکمنستان را در قبضه‌ی تصرف خود گرفت و در سال ۷۸۲ متوجه ایران شد. بدین‌ترتیب، کشور ستمدیده‌ی ایران مجدداً عرصه‌ی تاخت و تاز وحشیانه‌ی تیموریان قرار گرفت. تیمور سپس به مسکو لشکر کشید و این شهر را غارت کرد. او در فکر حمله به چین نیز بود که اجل مهلتش نداد و به سال ۸۰۷ هـ. ق. به جهان باقی شتافت. پس از تیمور سه دسته بر ایران حکومت کردند :

- ۱- ازبکان : تاریخ از این افراد کسی را که طرفدار علم و ادب و هنر باشد نمی‌شناسد.
- ۲- ترکمانان : مشهورترین سلسله‌ی «قره‌قویونلو» به سرکردگی «جهان‌شاه» و مرکز آن‌ها تبریز بوده و آنچه از این دوران باشکوه به‌جا مانده نضج و شکوفایی فرهنگ و هنر بوده است.
- ۳- سلسله‌ی آق‌قویونلو : به سرکردگی «اوزون‌حسن». اگر خود را مقید به درج مختصر آن‌چه که در دوره‌ی این سلسله رخ داده است بنماییم باید بگوییم :

در زمینه‌ی علم، ریع رشیدی اولین دانشگاه اسلامی آن دوره تعداد هشتصد عالم و فاضل را در خود جای داده بود. در زمینه‌ی هنر، بایسنقر (اولین مؤسس هنر کتاب‌سازی)، آقا میرک و بهزاد (نقاشان آن عصر)، سلطان علی مشهدی خطاط و میرعلی تبریزی خطاط (مبدع خط نستعلیق)، معماران فراوان آن دوره و عرفایی چون امیر علی شیر نوایی، شاه‌نعمت‌الله ولی. می‌توان اتفاقات آن دوره را به اختصار در ۵ بخش خلاصه کرد.

- ۱- پیشرفت صنایع مستظرفه (خط، شعر، موسیقی، تذهیب و ...)
- ۲- رواج زبان فارسی در بلاد دیگر (چون عثمانی)
- ۳- ایجاد مراکز فرهنگی و هنری در هندوستان
- ۴- تغییر خط و املا‌ی فارسی (از ثلث و نسخ به نستعلیق)
- ۵- ظهور شاعران و نویسندگان دولسانین (یعنی دو‌زبانه)

چنان‌که در پیش اشاره شد از مورخان، نویسندگان و شاعران آن دوره حمدالله مستوفی

نویسنده‌ی ظفرنامه است. او ظفرنامه را با این بیت آغاز می‌کند :

به نام خدایی که هست و یکی ست جز او در دو گیتی خداوند نیست
مثالی از سخنان کی قباد در ظفرنامه :

چنین گفت اصل کیان کی قباد که خلق اند مزدور و شه اوستاد
به کار جهان گشته کاری گران کند هر یکی کوششی اندر آن
نه آن را برین و نه این را برآن ستم کرد باید به کار جهان
که چون بر یکی زان برانند زور برآید از آن هر دو یک بار شور

و اما قرن دهم هجری عصر ظهور سلسله‌ی صفوی است. این دوره از تاریخ دوران ثبات سیاسی و تثبیت فرهنگ ملی محسوب می‌شود و خواه ناخواه جایگاه ویژه‌ای را به خود اختصاص می‌دهد. از اهم وقایع آن دوره می‌توان به نکات زیر اشاره کرد.

۱- ارتباط سیاسی و فرهنگی با دول خارج (با اکثر ممالک)

۲- ثبات حکومت ایران

۳- رسمیت یافتن مذهب شیعه

۴- شناساندن ملیت و قومیت ایرانی در خارج از کشور

از رویدادهای دیگر دوران صفوی می‌توان انتقال پایتخت از اردبیل به قزوین و سپس به اصفهان، ایجاد قشون شاهسون، جنگ با عثمانی، آزادسازی جزیره‌ی هرمز از یوغ پرتغالی‌ها، یورش محمود افغان به ایران و حضور کمپانی هند شرقی در ایران را نام برد.

بقعه‌ی شیخ صفی - اردبیل

تاریخ شاه‌عباس دوم

وحید قزوینی نویسنده‌ی تاریخ شاه‌عباس دوم یکی از پیروان ادیب شرف‌الدین عبدالله شیرازی، نویسنده‌ی تاریخ و صّاف است. او در مغلّق نویسی از معلم خود نیز پیشی گرفته و در به کارگیری لغات مغلّظ چنان راه افراط پیموده است که حتی اهل تحقیق و علم را نیز آزار می‌دهد.

بیش‌ترین آثار دوران صفویه را کتب فقه و اصول و تفسیر و حدیث به خود اختصاص داده است و در درجه‌ی بعد کتب تاریخ و جغرافیا، تذکره، اخلاقی، فلسفی، هنری، ریاضی و نیز دیوان‌های اشعار و مراثی، سیاسی، اجتماعی و عرفانی قرار دارد. دوران صفویه دوران تولد و بالندگی نویسندگان و محققان و عالمان بزرگی چون محقق ثانی، ملاصدرا، میرداماد، شیخ بهایی، میرفندرسکی، شهید ثانی، ملا محمدتقی مجلسی و فرزند او ملا محمدباقر مجلسی، فاضل هندی و فیض کاشانی است. معروف‌ترین شعرای این دوره عبارت‌اند از وحشی بافقی، عرفی شیرازی، محتشم کاشانی، کلیم کاشانی، صائب تبریزی و معروف‌ترین کتب مرجع چاپ شده نیز عبارت است از برهان قاطع، فرهنگ جهانگیری و فرهنگ رشیدی. از آثار و ابنیه‌ی تاریخی آن دوران نیز می‌توان مسجد جامع عباسی یا شاه (مسجد امام کنونی)، مسجد شیخ لطف‌الله، عالی‌قاپو، چهل ستون، مدرسه‌ی چهارباغ و پل الله‌وردی‌خان را در اصفهان نام برد.

عمارت عالی‌قاپو — اصفهان

نمای داخلی عالی قاپو

آنچه که ما را واداشته است تا دوره‌ی سوم را - از قرن هشتم تا سیزدهم - مورد بحث قرار دهیم اولاً وجود یکی از فرازهای تاریخ ادبیات ایران به نام خدمات ادبی حکومت صفویه و تجدید ملیّت ایرانی پس از ۹ قرن توسط این سلسله است و ثانیاً فقدان فرهیختگان در دو دوره‌ی بعدی (افشاریه و زندیه) است.

باید اذعان داشت که دوران افشاریه تماماً در جنگ گذشت به‌ویژه نادرشاه، که بزرگ‌ترین پادشاه این سلسله است، تمام همّ خود را در برگرداندن حشمت از دست رفته‌ی ایران مبذول داشت و در عهد زندیه هم تنها ایّام کریم‌خان زند بود که مملکت روی آسایش به خود دید.

نکته

از شکم پرور هنروری نیاید
و بی هنر سروری را نشاید

سعدی

خودآزمایی

- ۱- حمدالله مستوفی که از دانشمندان ایرانی است در چه قرنی زندگی می کرد؟
- ۲- ظفرنامه مشتمل بر چند قسمت است؟ نام ببرید.
- ۳- بعد از تیمور چه سلسله‌هایی بر ایران حکومت کرده‌اند؟ نام ببرید.
- ۴- از هنرمندان دوره‌ی تیموری سه تن را نام ببرید.
- ۵- رویدادهای مهم عصر تیموریان را نام ببرید.
- ۶- نویسنده‌ی تاریخ شاه‌عباس دوم را نام ببرید.
- ۷- اکثر آثار دوران صفوی را چه کتبی به خود اختصاص داده است؟
- ۸- از علمای بزرگ شیعه‌ی دوران صفوی ۵ تن را نام ببرید.

صائب تبریزی

میرزا محمدعلی صائب تبریزی فرزند میرزا عبدالرحیم از بزرگ‌ترین شاعران قرن یازدهم هجری است. پدرش از بازرگانان معتبر تبریز بود که شاه عباس کبیر او را با جمعی از تجار به اصفهان کوچانیده بود.

صائب قافله سالار سبک هندی است. اشعار او مشتمل بر معانی دقیق و نازک کاری و خیالات دور و دراز و اندیشه‌های باریک است. او سفری به هندوستان کرد و مدت ۶ سال در آن‌جا ماند و پس از فتح قندهار به دست شاه‌عباس دوم مثنوی بلندی بالغ بر سی و پنج هزار بیت سرود؛ سپس به اصفهان بازگشت و در سال ۱۰۸۷ وفات یافت. غزل زیر را از او می‌خوانیم.

جهان و هرچه در او هست واگذاشتنی است
دریغ و درد به اطراف او نگاشتنی است
گذشتنی است زمین و زمان گذاشتنی است
به غیر رایت آهی که بر فراشتنی است
در این زمین سیه دانه‌ای که کاشتنی است
که عزّت سخن اهل درد داشتنی است
که دردنامه‌ی «صائب» به خون نگاشتنی است

به غیر دل که عزیز و نگاهداشتنی است
نظر به هر چه گشایی در این فسوس آباد
چه بسته‌ای به زمین و زمان دل خود را
تو را به خاک زند هر چه را برافرازی
همین به اشک ندامت بود دل شب‌ها
اگر به خون ننویسی، به آب زر بنویس
کسی که درد دلش را فسرده می‌داند

ویرانه‌های تخت جمشید

درّهی نادره

نویسنده‌ی کتاب درّهی نادره میرزا مهدی‌خان استرآبادی منشی نادرشاه است. او در به‌کار بردن لغات غامض و ناهنجار به حدّی افراط کرده که اصل مطلب را تحت الشعاع قرار داده است؛ به گونه‌ای که اگر در این اثر الفاظ و عبارات زینتی را حذف کنیم بیش از چند صفحه باقی نمی‌ماند. نمونه‌ای از آن را می‌خوانیم.

نمونه‌ای از درّهی نادره

جلوس نادرشاه

«وَ إِنَّهُ لَحَسْرَةٌ عَلَى الْكَافِرِينَ»^۱ چون نسخه‌ی منسوخه‌ی دولت بهیسه‌ی صفویه به کِلک سعی چندره^۲ جَنْدَرَه گشته، جز آیه‌ی حِرْمان^۳ از کِتَابَه‌ی^۴ طاق هَرْمَان^۵ رواق آن خوانده نمی‌شد و انتقال سلطنت از آن دودمان والا به مدلول «مَا نُنْسخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنْسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلِهَا»^۶ به خامه‌ی تقدیر تحریر یافته بود، آن حضرت که به دادار^۷ بنده پرور توکل و بر کُلّ علایق تَرکُل^۸ کرده از روی بی‌نیازی پشت پا بر دست^۹ زده سر به افسر سروری فرود نمی‌آورد، از راه امعان نظر و مصلحت بینی وجوه اعیان و صدور سپاه و رؤس و اذتاب ممالک و بادیه‌نشینان مسالک و اَجَلَاء^{۱۰} و اِخْلَاء^{۱۱} و امراء و احشام^{۱۲} ذَوی الإِعتِلَاء^{۱۳}...

همان‌طوری که ملاحظه می‌شود جملات مطول ادامه دارد و لغات نامأنوس مکرراً به دنبال هم ردیف می‌شوند.

۱- و همانا آن هر آینه دریغی است بر کافران

۲- چند بار

۳- روشن کردن نوشته‌ی محو شده

۴- بی‌بهره ماندن

۵- جمع فارسی هرم

۶- هر چه نسخ می‌کنیم از آیه‌ای یا فراموشی می‌کنیم آن را می‌آوریم نیکوتری از آن یا مانند آن

۷- لگد زدن

۸- بخشنده

۹- سند ملوک

۱۰- جلیل

۱۱- خلیل، دوست

۱۲- حشم و چاکران

۱۳- خداوندان بلندمرتبه

حکایت

یکی از بزرگان پارسایی را گفت : چه گویی در حق فلان عابد که دیگران در حق وی به طعنه سخن ها گفته اند؟
گفت : به ظاهرش عیب نمی بینم و در باطنش غیب نمی دانم.

سعدی

خودآزمایی

- ۱- صائب تبریزی بنیان‌گذار کدام سبک شعری است؟
- ۲- منظور شاعر از بیت دوم غزل چیست؟
- ۳- نویسنده‌ی درّهی نادره را نام ببرید.
- ۴- نمونه‌ی نوشته شده از کتب درّهی نادره را پس از حذف الفاظ زاید پاک‌نویس کنید.

فهرست منابع

- ۱- استرآبادی، میرزا مهدی‌خان؛ درّهی نادره
- ۲- زرّین‌کوب، عبدالحسین؛ با کاروان حلّه
- ۳- نظمی، علی؛ دویست سخنور
- ۴- همایی، جلال‌الدّین؛ تاریخ ادبیّات